

чикувчи инкор ёки тасдиқ йўналишидаги айрим ишонч, кизиқиш, ажабланиш, кескин ҳайратланиш каби ҳолатларнинг тил воситалари асосида ифодаланиши матнда хусусий муносабатни ҳосил қилади» [10].

Таҳлил қилинган бирликлар матннинг диалогик хусусияти кўрсаткичлари бўлиш билан бир қаторда, прагматик вазифа воқеаланишида иштирок этадилар. Илмий матн муаллифи доимо ўқувчини назардан четда қолдирмаслиги лисоний мулоқотнинг муқаддас қонуниятларидандир. «Диалогик, экспрессивлик ва

прагматик хусусиятларнинг узвий боғлиқлиги илмий матннинг илмий прагматика воқеаланишига туртки берувчи энг муҳим кўрсаткичларидандир» [5]. Бу эса, оқибатда, экспрессивлиқнинг илмий услубда вазилавий жиҳатдан етакчилик қилиши мумкинлигидан дарак беради. Илмий матн прагматикаси нечук яширин бўлмасин, унинг ўқувчига таъсир қуввати қамаймайди. Аксинча, айнан яширин ифода матнга объективлик характери бериб, баён қилинаётган илмий ҳулосага ўқувчини ишонттириш имкониятини оширади.

Адабиётлар

1. BRM – Biochemistry of Ribosomes and Messenger // RNA. – Berlin: 1998. Cummings L. Pragmatics. A Multidisciplinary Perspective. – Edinburgh: EUP, 2005. –P.336.
2. Segerdahl P. Language Use: A Philosophical Investigation into the Basic Notions of Pragmatics. – Suffolk: Macmillan Press, 1996.
3. Ашурова Д.У. Производное слово в сфере коммуникативной теории языка. – Т.: «Фан», 1991. –С. 98.
4. Зверева Е.А. Об объективном и субъективном употреблении модальных глаголов. // Лингвистические исследования научной речи. – М.: «Наука», 1979.
5. Кожина М.Н. Диалогичность как категориальный признак письменного научного текста. // Стилистика научного текста. – Пермь: Изд-во Прем. у-та, 1998. –С. 124-195.
6. Наер В.Л. Прагматика научных текстов. // Функциональные стили. Лингво- методические аспекты. – М.: «Наука», 1984. – С. 14-25.
7. Сафаров Ш. Лингвистика дискурса. – Челябинск: «ЧИК», 2018.
8. Славгородская Л.В. Синтаксис устной научной полемики в немецком языке. // Чтение. Перевод. Устная речь. – Л.: «Наука», 1977.
9. Сусов И.П. Лингвистическая прагматика. – Винница: 2006. –С.138.
10. Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. -Т.: Akademnashr, 2013. 176-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада илмий матннинг асосий индикаторларининг диалогик, ифодали ва прагматик ўзига хослиқларининг ажралмас боғлиқлиги тадқиқ қилинган, жумладан, илмий прагматиканинг реализациясига асос бўлиши белгилар таъкидланади.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется неразрывная взаимосвязь диалогических, выразительных и прагматических черт, важнейших показателей научного текста, способствующих реализации научного прагматизма.

SUMMARY

The article examines the inextricable relationship of dialogical, expressive and pragmatic features, the most important indicators of a scientific text that contribute to the implementation of scientific pragmatism.

ЖАН ҲАЛАТТАҒЫ ҚҰС ХӘМ ҚЫЗ ТӘҒДИРЛЕРИ ҮНЛЕСЛИГИ, ЯМАСА ЖАС ӨСПИРИМ ҚЫЗДЫҢ ӨМИРГЕ ҚАЙТЫҰЫНА СЕБЕПШІ БОЛҒАН «ҚҰСЛАР ҚАЙТҚАН КҮН» ҚЫССАСЫНЫҢ КӨРКЕМ-ТӘРБИЯЛЫҚ ТӘСИРИ

А.Пазылов - педагогика илимлерининг кандидаты, доцент

З.Ильясова – ассистент оқытушы

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлкетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: китоб, китоб ўқиш маданияти, гүрриң, повесть, дарслик билан ўқув кулланмаларининг мазмун, мустақил китоб ўқиш, шакллантириш усуллари, бадий асарлар.

Ключевые слова: книга, культура чтения, рассказ, повесть, содержание учебника, самостоятельное чтение, методы формирования, художественные произведения.

Key words: book, reading culture, story, narration, textbook content, independent reading, methods of formation, works of art.

Ҳақыйкатын айтыўымыз керек, бир ўақытлары китапқа болған қатнас халықтың көз алдында төменлеп кетти. Китап дүканлары изли-изинен жабыла баслады. Балалар шайырлары ҳәм жазыўшылары өз китапларын пул төлеп баспадан шығарып, өзлери сатыўға мәжбүр болды. Китаптың өзине түсер баҳасы әдеўир дәрежеде қымбат болып, оны балаларына сатып алып бериўге көпшилик ата-аналардың қурбы жетпеди. Китапты оқыған менен оқымағанның арасындағы парықты аңлап билетуғынлар азшылықты курады...

Хүрметли Президентимиз Ш.М.Мирзиёевтиң басламасы менен китап өнімлерине болған талап қайтадан өз қаддыне келе баслады. Китап оқытуғын оқыўшы жаслар хошаметленди. Оларға автомобиллер саўғаға берилди. Нәтийжеде, мектеп оқыўшылары қайтадан китап оқыўға қунықты. Усыған муўапық баспаханаларда да китап өнімлерин, әсиресе балаларға арналған китап өнімлерин басып шығарыў ислерине айрықша кеўил бөлине баслады. Буның айқын мысалы ретинде «Қарақалпақстан» баспасынан 2014-2019-жыллар аралығында мектеп оқыўшыларына арналған 237,89 баспа табақ көлеминдеги, 46500 дана китап 42 атамда бастырылып шығарылғанлығын көрсетип өтиўимиз мүмкин (1-таблицаны қараңыз). Бул

шығармалардың отыз бири жергиликли авторлар тәрепинен таярланған.

1-таблица

К/т	Жыл	Неше атамда шығарылған	Улыўма көлеми	Тиражы
1	2014	1	11,75	2500
2	2015	2	9,75	1000
3	2016	16	40,50	14300
4	2017	6	37,0	5100
5	2018	7	38,64	6400
6	2019	10	100,25	17200
Жәм и		42	237,89	46500

Жақында Қарақалпақстан халық жазыўшысы, Бердақ атындағы мәмлкетлик сыйлықтың лауреаты К.Алламбергеновтың балаларға арналған «Құслар қайтқан күн» атлы шығармасы Ташкенттеги «Ziyo nashr» баспасы (К.Алламбергенов. Құслар қайтқан күн. Ташкент «Ziyo nashr» баспасы, 2020.120 б.) арқалы жарық көрип, мектеп оқыўшыларының үй китапханасын толықтырыўға кең мүмкиншиликлер жаратып берди. Жазыўшының балаларға арналған бул топламына оның XX әсирдин 70-жылларында жазылған повести менен бир қатар гүрриңлери киргизилген. Жазыўшы өз

шығармаларында балаларға тән болған нәзик тил хэм ой-пикир кеширмелерде инсан хэм тәбият машқалаларын оғада үлкен шеберлик пенен ашып берийүге ерискен.

Итибарлы тәрәпи сонда, жазыўшының бул топламға киргизилген «Қуслар қайтқан күн» повести менен айырым гүрриңлери өзбек, казак, ноғай хэм рус тиллериндеги басылымларда да жарық көрген. Соның менен бирге, республикамыздағы үзликсиз билимлендириў системасы буўынларының «Қарақалпақ әдебияты» пәни бойынша дүзилген сабақлық пенен оқыў қолланбаларының мазмунларына да енгизилген.

Педагогика илимлериниң докторы Т.Утебаевтың еске түсириўи бойынша бул китап, авариядан соң аўыр аўхалға түсип қалып, емлеўханада үш-төрт күн есине келе алмаған пайтахтымыздағы 31-санлы улыўма билим берийү мектебиниң оқыўшысы Наргиза Генжебаева есине келген ўақытта әкеси Теңел бақсыдан китап әкелип берийүди соранған. «Қандай китап» деген әкесиниң сораўына «Қуслар қайтқан күн» деп жуўап берген. Усы эпизодтың өзинен-ақ жазыўшы К.Алламбергеновтың бул китабының мектеп оқыўшылары тәрәпинен жыллы жүзлилик пенен күтип алынғанлығын, хәттеки, емлеўханада аўыр аўхалда жатырған оқыўшы қыздың да усы китапты бир оқып шығыў әрманы болғанлығын мақтаныш хэм қанаатланыўшылық пенен тилге алсақ арзыйды...

Жазыўшының бул шығармасы үш бөлимнен ибарат. Оның биринши бөлиминде «Қуслар қайтқан күн» повести, екинши бөлиминде он еки гүрриңи хэм үшінши бөлиминде еки новелласы жайластырылған.

«Қуслар қайтқан күн» повестинде Парахаттың балалық жыллары, оның сезимталлығы, хәрәкетшенлиги, ойлаған ислерин әмелге асырыўға умтылыўшандығы, балалық қыял етиўи, ойлаўы, сезиўи, өзін сынап көриўи, қызығыўшылықтары, еликлеўшиликлери хэм басқа да психологиялық өзгешеликлери сөз етиледі.

Повесть Парахаттың әкеси жумыстан келемен дегенше тайын болған жуўери қырманды қорықлап турыўдан басланады. Усы қырманды қорыў ўақтында сырттан қараған адамға аңсаттай түйилген менен оның қыйыншылықтарын сезинеди. Қырманға қарап умтылып турған ғарғалар оның ашыўын келтиреді. Бақырып та көреді, кесек атып та көреді, бәрибир ғарғалар қайтып келе береді. Ақыр соңында өзи бир атып көриўди ойлап жүрген, үйде дүт басып илиўли турған мылтықты алып, ғарғалардың топарына қарап турып шүрппени басады. Соңында өзиниң қулап түскенин, мылтығының жерде шаңға былғанып жатырғанлығын, қырманның үстинде бир қара ғарғаның сәрийип атырғанлығын көреді.

Парахаттың әкеси аўырып қалған күнлердиң биринде үйине Шегир мерген деген әкесиниң жорасы келип атқан қырғаўылынан биреўин «сорпа қылып берийү ушын» таслап кетеді. Әкесиниң «бес-алты ай усындай қустың етин жесем жазылып кетпес пе екенмен» деген сөзине бола, өзиниң мылтықты бурын бир мәрте атып көргенлигин нәзерде тутып Парахат аң аўлаўға шығып көреді. Шегир мерген менен де қула дүзде ушырасады. Мерген оған қуслар атыўдың өзине тән өзгешеликлерин үйретиўге хәрәкет етеди.

Повестьте кишкенелерди еркисиз өзине тартатуғын «жасыл қорықшылар»дың ис-хәрәкетлери кең түрде сәўлелендириледі. Олар қандай да бир атлы мергенниң тоғайдағы қусларды атып жүргенлигин сезеди, биледи, бирақ, оны дусластыра алмайды. Оның үстине, оның жанына және бир баланың да қосылғанлығынан хабары бар. Олар ара-тура жыйналысып тоғайға, хайўанат дүньясына зиян жеткерийүшилерди қалай қолға түсириўдиң жолларын ойластырады. Изертлеў ислерин жүргизеди. Баланың оқытуғын мектебин анықлаўға хәрәкет жасайды. Бақлаў жумысларын алып барады.

Мектеп басшылары менен де ойласық қурады. Көрген-билгенлери ҳаққында мағлыўматларды берип турады. Бундай көринистеги сәўретлеўлер мектеп оқыўшыларына да сөзсиз ана тәбиятты қорғаўға болған ықласты, умтылыўды күшейтеди.

Шығармада Парахаттың балалық дәўириндеги психологиясы балаларға тән әдетлер бойынша гейде унамлы, гейде унамсыз тәрәплерге аўып, кубылмалы формада өз сәўлелениўин табады. Баланың қуслар атыўға болған қызығыўшылығының басымлығы соншелли, ол Шегир мергенниң қуслар атыўдағы шеберликлерин өлестирип аламан деген ой менен оның жанына бир айға шамалас ўақыт ерип жүреді. Усы жүргенинде ол, қырғаўылды қалай шақырыў, мылтықты қалай атыў, жасыл қорықшыларға қалайынша изди билдирмеў, тоғайдың ана мушы менен мына мушына не ушын орын алмастырып турыў зәрүрликлери ҳаққындағы мағлыўматларды алыў мүмкиншилигине ийе болады.

Деген менен, баладағы жасыл тоғайзарлыққа, ондағы жәниўарларға, әсиресе, қусларға болған сүйиспеншилиги мылтық атыўға болған қумарлығынан ўаз кешиўге мәжбүрлейди. Оған жараланған қырғаўылдың өлгенин көриўи, әкесиниң өз балалығы ҳаққында айтып берген гүрриңи күшли тәсир етеди. Түни менен уйықлай алмай шығады.

Әкесиниң айтқан гәплериндеги «О бийшара қуслар!... Сизлер ушып баратырсызлар. Бәлким келерсиз, бәлким келмессиз. Бирақ, сизлерден өтинерим – сәл еглениң, кейниңизге бир қарап кетиң!»

Өтинемен, меннен түңилмен, адам деген аттан түңилмен! Жер бетинде Адамнан уллы, оннан қудиретли жанзат жоқ! Бәршесинен оның жүреги, нийети, ақылы уллы! Ен баслысы – оның кеўил сарайы, нийети, ақылы дүзиў болыўы керек! Сонда Адам өзи ойлап тапқан сум қуралды өзи жоқ та ете алады!!!» деген сөзлер оның ядынан шықпайды.

Ертеңине аў мылтығын алып шыққанында да бул гәплерди өз кәлбинде писиреди. Бул гәплерди өзи ядынан шығарып атырғандай сезинеди. Нәтийжеде, мылтығын ийиннен жулып алып, көлдиң ортасына қарай ылақтырып жиберийүге де ериседи. Бала мылтықтың суў түбине кеткенине қыйналмайды. Оны қайтадан суў түбинен таўып алыў қыялына да келмейди. Керисинше, онда усы сум қуралдан қутылғанына қанаатланыўшылық хэм бахтыярлық сезимлери оянып, баланың жүрегин шексиз куўанышқа бөлейди.

Шығарма да келтирилген гүрриңлердиң де өз алдына тәрбиялық тәсирлери басым. Әсиресе, «Дәслепки бес» гүрриңи барқулла төмен баха алып жүрген оқыўшылардың жүреклерин елжиретеди, өзлерининде «бес» бахасын алыўға болған хәўесин, қызығыўшылығын арттырады. Оқыўға болған талпынысты раўажландырады.

«Және бәхәр келди» гүрриңинде рогатка менен шымшық атыўға әдетлене баслаған Бахыт Қараматдийиннен үлги алып қусларға уя соғады. Дәслепки соққан уясына сол жылы қуслар келмегенине өзін айыплы сезинеди. Себеби, ол рогатка менен сары шымшықты атып өлтирген еди. Бирақ, келеси жылдағы бәхәрде соққан уясына қуслар келеди. Палапанлайды да. Нәтийжеде, Бахыт та уяларды көбейтиў тилеги пайда болады хэм уяларды көбейтиўге ериседи.

Жазыўшының «Сағыныш» атлы гүрриңинде кемпир апалардың мийнеткешлиги, олардың өз ўақытларын босқа өткермеўге болған умтылыслары, ақлықтарына, ул-қызларына болған сағынышлары, оларды рети менен көрип турмаса кеўиллериниң кеншімейтуғынлығы ҳаққында сөз етиледі. Деген менен, Асанның кемпир апасының абайсызда зейнине тийип алғанлығы, кемпир апасының үй бетине қайтып сол жақта қайтыс болғанлығы, келеси жылы Асанның кемпир апасын сағынғанлығы, оның өкинишлери ҳаққындағы

сүүретлеулер мектеп оқыушыларында үлкенлерди хұрметлеуге болған хәүести оятады.

«Қутлыаяқ», «Қус хаққында ертеке», «Еки тайыншақ», «Сары сыйыр, қасқырлар және кишкене Бердибай хаққында бир ўақы» атамасындағы шағын гүрриңлер мектеп оқыушыларының ана тәбият пенен жәниўарларға болған сүйиспеншилигин арттыруға өз үлесин қосады

Сондай-ақ, жазыушының «Хақыйқатлық фантастикасы», «Ала сыйыр» гүрриңлери менен «Жер монологи», «Күшик хәм бала» атлы новеллалары да өзиниң тәрбиялық әхмийетлериниң басымлығы менен көзге тасланады.

Бу мақолада ўқувчиларнинг китобхонлиққа бўлған қизиқишини орттиришда болалар шоирлари ва ёзувчилари асарлариниң роли ҳақидағи фикрлар баён этилган.

В данной статье рассматриваются труды и произведения детских поэтов и писателей для формирования читательского интереса у учащихся.

This article examines the works and works of children's poets and writers to form readers' interest in students.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРИ ПЕДАГОГИКА ИЛИМИНИҢ ТИЙКАРҒЫ ДЕРЕКЛЕРИ СЫПАТЫНДА

Т.А.Пазылов - таяныш докторант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: оғзаки адабиёт, Қорақалпоқ фольклори, ижодиёт, фольклористик асар, урф-одат, этнопедагогика, тарбия, достон, эртақ.

Ключевые слова: устная литература, каракалпакский фольклор, творчество, фольклорное творчество, традиция, этнопедагогика, воспитание, эпос, сказка.

Key words: oral literature, Karakalpak folklore, creativity, folklore, tradition, ethnopedagogy, education, epic, fairy tale.

Өзбекстан Республикасы өз ғәрезсизлигине ерискеннен кейинги жыллар ишинде өзбек хәм карақалпақ халықлары жәмийетлик-сиясий, экономикалық хәм мәдений тараўларда айрықша жетискенликлерге еристи. Өз тарийхына жаңаша көз-караста қатнас жасады. Совет дәуиринде қадаған етилген, уллы бабаларымыздың қалдырған оғада бай мәдений хәм руўхый мийрасларын кунт пенен үйрениўге мүмкиншиликлер жаратылды. Өткендеги қол жетпес уллы педагогикалық идеялар, тәрбия хәм тәлим бериўге байланыслы болған турмыслық тәжірийбелер, уллы ой-пикир ийелериниң хұрметин орнына қойыў ислери жанландырылды. Миллий педагогикамыз бенен миллий тәрбиямыздың жәмийетлик әхмийети оғада артты. Жас кәнигелерди заман талабына ылайық таярлап шығарыўға болған талап қатаң күшейди. Себеби, ғәрезсизлигимиздиң дәслепки күнлеринен баслап-ақ ата-бабаларымыз тәрпинен көп әсирлер даўамында жаратылған, оғада үлкен, бийбаха руўхый хәм мәдений мийрасларын тиклеў мәселеси мәмлекетлик сиясат дәрежесине көтерилген, әхмийетли ўазыйпалардың қатарынан орын алған еди. Биз руўхый қәдириятларды тиклеўди миллий өзлигимизди аңлаўдың «...өсиўинен, халықтың руўхый булақларына, оның тийкарына қайтыўдан ибарат өзгеше, табийғый қубылыс деп есаплаймыз» [1:133]. Соның ушында миллий педагогикамызды буннан былайда раўажландырыўға имканиятлар есиги ашылды.

Педагогика пәни бойынша түсиндирме сөзликте көрсетилиўинше «Миллий педагогика - ...жүдә әйемги тарийхқа ийе болып, оның дәслепки тамырлары «Авесто»ға, Орхон-Енисей битиклерине, Селунгур мәдениятына барып тақалады. «Авесто»дағы «жақсы пикир – жақсы сөз – жақсы әмел» туўралы адамларға кеўил нурын бериў хаққындағы көзқараслар жазба миллий педагогикалық көзқараслардың дәслепки үлгилери болып, жетик инсанды кәлиплестириўге қаратылған» [2:227]. Сонлықтан да, миллий педагогика

Жуўмақлап айтқанда, жазыўшы Кеңесбай Алламбергеновтың «Қуслар қайтқан күн» атлы шығармасынан орын алған повесть, гүрриңлер хәм новеллалар мектеп оқыушыларының жас хәм психологиялық өзгешеликлерине сәйкес жазылған шығармалардан есапланады. Бул китапты оқыған мектеп оқыушыларында сөзсиз ана тәбиятқа, жанлы-жанўарларға, қусларға, үй хайўанларына болған меҳир-мухаббат сөзсиз артып барады. Деген менен, хәзирги ўақытта көпшилик мектеп оқыушыларының латын графикасында оқытуғынлығын есапқа алған ҳалда китап латын графикасында қайтадан бастырылып шығарылса, китап оқыушылардың санының анағұрлым дәрежеде артыўына да себепши болар еди дегимиз келеди.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

тәлим-тәрбия процесини арқалы баркамал әўлад тәрбиясын әмелге асырыў ислеринде қолланылатуғын бийбаха байлығымыз саналады.

Миллий педагогикада адамзат баласының тәлим хәм тәрбия мәселелерине байланыслы болған, ата-бабаларымыз тәрпинен әсирлер даўамында жыйналған өмирлик тәжірийбелери, олардың узакты гөзпел, көрегенлик пенен айтып кеткен салмақлы ой-пикирлери, ақыл-нәсиятлары, әўладтан-әўладқа аўызеки түрде жеткерилиў жолы менен хақыйқый халық даналығына айланған. Халық даналығы – халқымыздың көркем аўызеки дәретпелери тийкарында кәлиплескен.

Тарийхый дереклерге қарағанда адамлардағы сөйлеў қуралы болған тилдиң кәлиплесиўи менен халық аўыз еки көркем дәретпелериниң әйемги түр хәм жанрлары жүзеге келе баслаған. «Инсанға тән болған көркем ойлаўдың түрли формаларын өз ишине алған бул дәретиўшилиқ үлгилери... бизге шекем жетип келмеген, деген менен олардың излери, айырым бөлимлери халықтың жасаў хәм турмыс тәрзи менен байланыслы болған хәр қыйлы сәўлелендириў хәм көз-қарасларында, халықтың үрп-әдет, дәстүрлери, мәресимлери, байрамларының қурамында, айырым жазба дереклерде, кейинги дәуірлерде жазып алынған фольклорлық шығармаларда қалдық халынша сақланып қалған» [3:374]. Соның ушын да халық аўызеки дәретиўшилиги тийкарында кәлиплескен карақалпақ фольклоры халықтың көркемлик пенен дәреткен эпсаналарын, раўаятларын, лапгөйлик сөзлерин, анекдотларын, мақалларын, жумбақларын, ертеклерин, дәстанларын, қосықларын, ойынларын хәм тағы басқаларды өз ишине қамтйды.

Қарақалпақ халқы фольклорды жыйнаў хәм халыққа жеткерип бериў ислеринде алдыңғы қатарлардан орын алады десек қәтелеспеймиз. Себеби, хәзирге шекем карақалпақ фольклорының 100 томлық материаллары баспадан шығып үлгерди.